LUSSEGUBBEN

AF

I. M. BOBERG

Luciadagen, den 13. december, fejres som bekendt i Sverige med, at en hvidklædt ung pige med lys i håret ledsaget af sine terner tidligt om morgenen går rundt og giver husets folk kaffe på sengen[1]. Det er dog ikke nogen gammel skik, i hvert fald ikke i den form, den nu har, med den hvidklædte Lucia. Hun repræsenterer nemlig uden tvivl en siciliansk helgeninde af samme navn, der bl. a. berømmedes for sin gavmildhed. Legenden om hende kendes f. ex. fra et fornsvensk legendarium fra det 13. årh., ed. G. Stephens 1858 p. 555 ff. Og den 13. december betegnes undertiden på runestavene som Lussinat eller ved et brændende lys, et hjul, et okse- eller kohoved eller en okse- eller kofod, der altsammen skal tydes som symboler på St. Lucia. Nogen kult har hun dog næppe haft her i Norden. Når den 13. december efter et vidnesbyrd fra det 14. årh. helligholdtes i Norge, var det som St. Magnus' translationsdag[2]. Som personnavn bruges Lucia først i Danmark i det 13. årh., i Norge i det 14.—15. Betegnelsen på runestavene er sikkert dannet efter tysk mønster. På Karl den stores calendarium har den 13. december f. ex. også navn efter St. Lucia. Også i sin moderne rolle som Luciadagens hvidklædte dronning er hun sikkert ligesom andre skikke med optog, særlig helligtrekongeroptogene med stjernen, indført sydfra, men langt senere, nærmest i det 17.—18. årh.[3]

[1] Stoffet er særlig samlet og behandlet af Hammarstedt i Meddelanden från Nord. Museet 1898 p. 1—38; H. Celander i Nordisk Jul, 1928 p. 32—48 samt i Folkminnen o. Folktankar XXIII 99—122. Jf. Nils Lid: Joleband og vegetasjonsguddom, 1928 p. 45 og 60 ff.; Martin P. Nilsson i Nordisk Kultur XXII 23; og Olrik-Ellekilde: Nordens Gudeverden p. 948 ff. [2] Se Edv. Bull: Folk og Kirke i Middelalderen, Oslo 1912 p. 230 n. [3] Jf. Liungman: Traditionswanderungen Euphrat-Rhein, i FF. Communications 119 p. 650—56; Nord. Kultur XXII 42; og Katherine McLennan's disputats „Lussi", Heidelberg 1938, anm. af Celander i Folkm. o. Folkt. XXVII 124—28.

Skikken med den tidlige frokost, der undertiden serveres allerede ved 2—3 tiden, har dog nok gamle aner. Den hænger nemlig sammen med, at den 13. december er blevet regnet for årets længste dag og også engang i det 13. årh. har været det. „Lussi langnat" kaldes den endnu somme steder. Derfor skal man styrkes extra den nat, hedder det både i Syd- og Sydvestnorge og Vestsverige, de steder hvor skikken er bedst kendt. Der nævnes fra 3 op til 7 frokoster, hvor man trakteres med al slags slagtemad, „Lussebid", med „Lussedram" og kager, „Lussekatter" eller „Dövelskatter", „Lussebullar" og „Lusseringar". Denne spiseskik omtales dog ikke før o. 1675, da den svenske antikvar Jacob Reenhielm siger, at „S. Luciæ-natt koka dhe stora kötgrytor i Värmland och äta lustigt om ottan, säijandes dhe skola åtha merg i benen". Præsten J. Törner i Linköping noterer et århundrede senere, at man den nat skal være oppe og bære mad til sine venner, ellers trives de ikke. Også kvæget fik en „Luciæ-bit", kalder Törner det, eller en extra „Lusse-kärve", der undertiden bestod af det sidste neg, der var høstet.

Både derfor og fordi det nogle steder i Norge og Sverige var skik, at man skulde have tærsket færdig Lussemorgen — det var dog vel kun muligt, fordi høsten her ikke var så stor som længere sydpå —, mener Celander, at der egentlig har været tale om et tærskegilde med en „Lussepotta" brændevin som noget af det vigtigste, og at det ligesom julen har været en gammel frugtbarhedsfest. En særlig støtte for denne teori ser Celander i, at man endnu ved midten af forrige århundrede nogle steder har bredt halm på gulvet Lucienat, således i Eda i Värmland, hvor man desuden dansede om et udklædt rugneg kaldet „Lussebruden".

Denne „Lussebrud" har imidlertid intet med den hvidklædte Luciajomfru at gøre, selvom hun også undertiden fremstilles af en levende kvinde og kan optræde i spidsen for et optog. Det ser man f. ex. tydeligt i Bohuslän, hvor „Lussebruden" skal fremstilles af en pige, der har et barn udenfor ægteskab. Det optog, hun leder, består heller ikke af unge piger, men af jule- eller Lussebukke og -geder og udklædte djævleskikkelser med horn og hale. Også en Halmstaffan kan høre med og en Lussegubbe. Selv er hun — selvom hun sikkert ved påvirkning fra Luciaskikken *kan* være hvidklædt — f. ex. efter en optegnelse fra Dalarne klædt i rødt med et gedeskind på ryggen og halm om halsen. Og det er mellem disse djævleskikkelser, hun oprindeligt hører

hjemme. Det er særlig Nils Lid, der har fremhævet samhørigheden med julens andre skræmmeskikkelser, der enten var lavet af halm, eller i hvis skikkelse man klædte sig ud ved hjælp af halm eller med horn og hale. De skal efterligne de onde vætter, som man mange steder har ment, færdedes ude i juletiden, fra Lussenat til Helligtrekonger. I Norge har man direkte vidnesbyrd om, at Lusse er blevet opfattet som en af disse vætter, som en ondsindet troldkælling, der slår den vandringsmand, hun møder, helseløs, der rider hestene i stalden svedige og gerne sætter sig i skorstenen for at ødelægge julegrøden og straffe dem, der ikke er færdige med at brygge og bage og med andre juleforberedelser. I Egersund har man derfor sat risengrød ud for at formilde hende og hendes følgesvende, Ragnald og bedstemor Skeggja. Andre steder tales der om en hel „Lussiferd" parallel med Oskereien. I Småland efterlignedes „Lussefärden" ved, at piger og karle klædte sig ud som „Lussegummor" med halm om fødderne og „Lussegubbar" i hvide skjorter med bælter af halm. Andre steder i Sverige gik man bare rundt og „sang Lusse" og bød „Lussesup" og „Lusselimpa" og fik til gengæld penge og madvarer til julegilderne. Det var altså efterhånden blevet til en af ungdommens sædvanlige indsamlingsturnéer. De hvide skjorter og trakteringen skyldes måske påvirkning fra nyere skikke, messedrengenes skjorter ved Helligtrekongeroptogene og Luciatrakteringen. I Halland opfattes „Lussefärden" som en skare små vætter, der kommer ned gennem skorstenen, og som det ikke er godt at møde. I Västergötland kommer Lusse derimod alene, som en ond ånd, der vil forgøre folk og fæ og tage børn, og som man derfor søger at holde sig gode venner med ved at traktere med en „Lussebit" af flæsk og brød.

Ligesom den moderne Luciaskik er imidlertid også djævleoptoget med Lucia-Lusse som anfører sikkert indført sydfra. Lucia eller Frau Lutz optræder nemlig også i Tyskland[1], både i sagnene om vilde jagttog, der anføres af hende eller Perchta eller af en vild jæger, Wode, Ode eller selve djævelen, og i tilsvarende menneskelige nytårs-, fastelavns- og St. Nikolausoptog. Her genfinder man også den nordiske julebuk som en pommersk „Klapperbock" og en bøhmisk ged. Den sidste bærer i nogle tilfælde navnet Lucia[2]. Det er særlig i Bøhmen samt Østrig-Ungarn og Bayern, Lucia optræder som anfører for den

[1] Se Liungman l. c. og Hammarstedt p. 7. [2] Jf. Hammarstedt 21.

vilde jagt. Da bukkeskikkelsen var en almindelig djævleforklædning i Middelalderen, mener Karl Meisen, i sin store bog om „Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande", Düsseldorf 1931 (p. 441), at Lucia er en forvrængning af Lucifer, der også undertiden nævnes som anfører. Meisen ønsker imidlertid at se alle de forskellige anførernavne reduceret til djævlenavne, som støtte for sin teori om, at den mytiske vilde hær i sin oprindelse skulde hvile på en antik-kristelig forestilling om en åndehær anført af djævelen. Lucia er da måske snarere dannet bevidst som en kvindelig sideform til Lucifer. (I Norden har det så givet anledning til associationen med Sancta Lucia, hvorefter skikkene er ændret i overensstemmelse dermed). Også i Norden har vi exempler på sammenstillingen af Lucia og Lucifer. I Halland opfattes „Lussefärden" som sagt som en færd, et tog, men der tales også om „Lussefärssläkte", ligesom de underjordiske i Norrland med hentydning til et sagn, der bl. a. findes i Hans Lauridsens Siælebog 1587, kan kaldes for Lucifers eller Lucias slægt. Når det fortælles, at en bonde i Hajom mødte djævelen Lussenat, tænkes der vel også snarest på Lucifer (jf. dog nedenfor om Lussegubben). Ligeså når en kone i Gallstad karakteriserer Luciadag som den dag, da den lede blev kastet ud af himlen. I almindelighed mener man ganske vist, som Celander og Martin P. Nilsson, at det beror på en folkelig association med Lucifer. Men efter det foregående skulde det være lige så oprindeligt som parallelliseringen med jule- og oskursreien. Et värmlandsk sagn opfatter heller ikke Luciadagen som minde om Lucia, men om en mandlig Lucien, der hjalp under en hungersnød[1].

Det er måske også lige så godt Lucifer som Lucia, den nordiske Lussefærd har navn efter. Den almindelige svenske betegnelse på optoget, en betegnelse der endnu bruges nogle steder på landet, har været at „gå Lussegubbe", ligesom man „gick julbock", og det forudsætter jo en mandlig hovedperson parallel med julebukken. Vi har også enkelte optegnelser fra Västergötland, hvor det er Lussegubben eller en anden mandlig djævel, julegubbe eller julebuk, i stedet for Lusse, man er bange for. Jonas i Nolebo var f. ex., hedder det, „allti' så rädd för Lussegobben, så han tole aldri fara noga stans lussenatta"[2]. Det er dog „bara om Lussenatten, han är ute och går, men då kan

[1] Citeret hos Hammarstedt p. 6, jf. p. 19 om Lucia som „Lucifera". [2] Optegnelse i A. Segerstedts samling i Kungl. Vitterh., Hist. o. Antikv. Akad. bibliotek i Stockholm.

han allt göra leda spratt vid en"[1]. Hvis møllen går, skal han i al fald nok sørge for at få den standset[2]. Det hedder også, at „det var farligt att gå nära vattendrag Lussenatten och störa Lussegubben, för då for han genom ån"[3]. Han kaldes også Lusse-Per og skal have det sidste neg lagt ud til sin hest. Det sidste gælder også den hallandske „Lussefärd". Læg mærke til, hvor nær Lusse-Per og Lussefärd rent lydligt ligger ved Lucifer!

I Danmark er der kun få spor af Lusseskikke. Provst Arnkiel fra Åbenrå siger i sin „Cimbrische Heydenreligion" 1691 (p. 212), at nordboerne fejrer deres nytårsfest i december, på Luciadag, og det kalder man for jul. Fra Sønderjylland har man forskellige optegnelser af en bøn, som unge piger skal have bedt Lucianat. Den ældste form, fra 1734, der vistnok stammer fra Als[4], lyder således:

Lucia den blide
skal fly mig at vide,
hvis dug jeg skal brede,
hvis seng jeg skal rede,
hvis barn jeg skal bære,
hvis kærest jeg skal være,
hvis arm jeg skal sove i.

Dette vers kendes også fra svenske optegnelser[5] og er formodentlig mere oprindeligt i denne form, end når bønnen som oftest senere rettes til St. Agathe, d. 4. febr., eller til de hellige tre konger, d. 5. januar. I Ungarn og Tyrol tager man nemlig lignende varsler Luciadag[6]. At det er i Sønderjylland, vi finder disse spor, er ikke så mærkeligt, da det må være den vej, Lucia-skikken er kommet ind i Danmark.

Længere oppe i Jylland har vi imidlertid, mener jeg, et andet spor. Og her er det Lusegubben, det gælder. Desuden svarer det til en svensk

[1] Se Folksägen o. folkdiktning i V. Sverige, i Göteborg Jubileumspubl. XVI 118. [2] Smst. [3] Folkm. o. Folkt. XXX 76, i Bergstrands artikel om „Tomas i Västergötland". [4] Den ældste optegnelse findes i Jacob Bircherods „Folketro og Festskik", hvor den nærmest synes at gælde Fyn. Men den er så enslydende med en optegnelse fra Als, der er trykt i Pontoppidans Fejekost 1736, at det sikkert må være een og samme; jeg betragter særlig den sidste akavet formede linje som bevis på identiteten. Og der er langt større sandsynlighed for, at Bircherod har taget verset fra Pontoppidan end omvendt; Bircherods manuskript er bl. a. først trykt 1938. Sml. udgaverne i Danm. Folkeminder no. 27 p. 45 og no. 43 p. 50; smst. no. 44 p. 148—49 om andre sønderjyske optegnelser. [5] Hammarstedt p. 12. [6] Se Zeitschr. f. Volkskunde IV 309—10; Liungman p. 651; og Handwb. d. deutschen Aberglaubens V 1443.

tradition der siger, at den, der kommer sidst op Lussemorgen, „blir lusen" eller „kommer i Lussekista". I Jylland hedder det flere steder, at den, der kommer sidst op pinsemorgen, eller den, der kommer sidst ud eller sidst hjem med køerne, bliver „Lusekonge". Der kan næppe være tvivl om, at denne jyske Lusekonge svarer til den svenske Lussegubbe, og at både udtrykket Lusekonge og det svenske lusen og Lussekista er afledt af Lusse-navnet. Først senere — dog allerede i det 12. årh. — er navnet, som vi skal se, sat i forbindelse med insektet lus. Ligeledes kan i Jylland den, der taber i kortspil, kaldes for Lusekonge[1]. Efter en optegnelse fra Viborg c. 1670 er det den, der står sig dårligst ved examen Tomasdag, d. 21. december, der kaldes Lusekonge, mens den bedste kaldes Julebisp[2]. Julebispen var egentlig hovedpersonen i et middelalderligt julespil, der opførtes af latinskoledrengene som efterlignelse eller travesti af de kirkelige handlinger. Han repræsenterer specielt St. Nikolaus, der også var biskop, og som i de katolske lande og Holland desuden kommer som julemand med æbler, nødder og kager til børnene. Det er i den sidste egenskab, han undertiden ledsages af de nævnte djævle- og bukkeskikkelser, hvoriblandt man også finder Lucifer eller Lucia og hendes ged[3]. Det er derfor ikke så mærkeligt, at vi også i Viborg finder de to kædet sammen.

Lusekongen nævnes dog endnu før i dansk tradition, nemlig i folkevisen „Dansk Kongetal" (DgF. 115), der kendes fra to optegnelser, af Anna Urup og A. S. Vedel, begge fra det 16. årh. Her er han endda optaget i den danske kongerække. Det hedder nemlig:

End mindes mig Lusekongen,
han var op under ø;
så mange ulove lagde han opå,
så skammelig fik han sin død.

Her hentydes til et sagn, som i sin ældste form fortælles i Lundeårbøgernes Lejrekrønike fra slutningen af det 12. årh. Det hedder her, at den danske kong Snyo sendte en opsætsig undersåt ved navn Röth, som han gerne vilde være kvit, til jætten Læ på Leshø (= Læsø) for

[1] Feilberg: Jy. Ordb. II 265 og 468. [2] Iflg. brev fra M. Reenberg, tr. Kirkehist. Saml. III 501; Feilberg IV 293. Jf. Liungman p. 1014 ff. om „Der Narrenkönig"; Grüner-Nielsen i Sprog og Kultur 1933 p. 40—41 om julebisp; og Bergstrands førnævnte artikel om Tomasdag. [3] Se især Meisen p. 416 ff. og Liungman p. 1014 ff.

at spørge, hvor længe Snyo endnu skulde regere. Svaret lød, at han skulde blive ædt op af lus. Da det overbragtes Snyo, kravlede lusene allerede frem på ham. Dette sagn går igen i Ryårbøgerne med den tilføjelse, at Snyo sad på „Lusæhægh" eller „Lussæhøyen" ved Viborg, da det skete. Iflg. Stednavneudvalgets undersøgelser[1] er det Lushøje i Rødding sogn, Nørlyng herred, der er tale om[2]. Dette sagn er vel nærmest dannet efter 2. Makkabæerbogs beretning om, hvordan tempelskænderen og jødeforfølgeren Antiochus blev ædt op indvendig fra af orm. Men når det er lus, der er tale om — en form der kun kendes fra dette isolerede tilfælde —, er det rimeligst at tænke sig, at det er, fordi det er blevet fortalt om en Lussekonge. Kongetallet synes altså at have bevaret den oprindeligste form. Snyo hører heller ikke hjemme i dansk tradition. Han er lånt fra lærd islandsk litteratur, hvor kong Snær er velkendt som personifikation af sneen, oldisl. snær, snjór eller snjár, oldda. snio. Snær hinn gamli i Finnmörk er i Ynglingasaga fader til datteren Drífa, dvs. snedrive, og nævnes senere i stamtavler i Flateyjarbók og fornaldarsagaer som Bárðar saga Snæfellsáss og Sturlaugs saga starfsama. Hans rige henføres stadig til det yderste Nord, Finmarken eller Kvænland, og som hans børn nævnes foruden Drífa døtrene Mjöll og Fönn, dvs. den nyfaldne sne og snefoget, og sønnen Þorri, der symboliserer den strenge vinter. Selv er Snær søn af Jökull, dvs. istap, eller Frosti, der igen er søn af Fornjótrs søn Kári, der råder for vindene, og har brødrene Hlèrr og Logi, havets og ildens herskere. Af dem går Hlèrr igen i Lejrekrønikens Læsø-jætte. Også Saxo nævner Snyo som konge i Danmark. Hans beretning handler dog væsentlig om Snyos frieri til en svensk kongedatter. Det eneste, der kan minde om hans oprindelse, er, at der på hans tid indtræffer en hungersnød, idet man måske kan opfatte den som et minde om strenge snevintre. Det samme gælder Lejrekrønikens og Kongetallets omtale af hans hårde regimente. I en islandsk saga, Egils saga einhenda ok Ásmundar[3], har vi også et spor af, at Snio er blevet opfattet som konge i underverdenen, „í undirheimum". Det kan måske forklare, hvordan det er gået til, at han har fortrængt Lussekongen, alias Lucifer, i sagnet om dennes død. Kong Snes herredømme må i øvrigt falde omtrent ved Luciadags tide.

[1] Se Viborg Amts Stednavne 1948 p. 147. [2] I Lushøj i Vejrum sogn skal der være begravet en Lyskonge med sin hest, se E. T. Kristensen: Da. Sagn IV no. 71. [3] Ed. Lagerholm 1927 c. 13.